MICHAŁ MURASZKO

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Małopolska oprawa „Liber de modo acquirendae divinae gratiae...”
z księgozbioru arcybiskupa gnieźnieńskiego Wojciecha Baranowskiego

W zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie przechowywanych jest wiele starodruków należących do dawnej biblioteki arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa Polski Wojciecha Baranowskiego (zmarłego w 1615 roku)¹. Prowadzona tutaj od 2013 roku „Inwentaryzacja zasobu Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie”, którą kieruje doktor Piotr Pokora (Uniwersytet imienia Adama Mickiewicza w Poznaniu), pozwoliła jak dotąd na identyfikację około siedemdziesięciu woluminów pochodzących ze wspomnianego księgozbioru². Do liczby tej dodać należy kilkanaście egzemplarzy, na które składają się, pochodzące z XVI stulecia, polonika. Księgi te zostały skatalogowane przed II wojną światową przez księdza Leona Formanowicza³. Wśród nich znajduje się obiekt, którego oprawa stanowi przedmiot niniejszego komunikatu⁴. Zabezpiecza ona krakowski druk „Liber de modo acquirendae divinae gratiae...” autorstwa kanonika laterańskiego Hieronima Sirina. Łacińskie tłumaczenie dzieła opracował Maciej Kłodziński (zmarły w 1616 roku), ukazało się ono w 1583 roku w drukarni Łazarzowej⁵. Kartę tytułową przechowywanego w Gnieźnie egzemplarza opatrzone rękopiśmiennym wpisem będącym dedykacją Kłodzińskiego dla proboszcza błońskiego Stanisława Konopińskiego (Konopnicki) herbu Jastrzę-

¹ Por. na przykład A. Strzelecki, *Baranowski Wojciech*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 286–289; K.R. Prokop, *Arcybiskupi gnieźnieńscy w tysiącleciu*, Kraków 2000, s. 196–198; K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski*, Poznań 2002, s. 183–186.

² Projekt grantowy „Inwentaryzacja zasobu Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie” finansowany jest z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki MNiSW (nr: 11H 12 01 79 81).

³ L. Formanowicz, *Katalog druków polskich XVI wieku Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie*, Poznań 1930, nr 39, 56, 94, 148, 153, 190, 222, 269, 285, 324, 347, 348, 349, 359, 365, 368, 372, 426.

⁴ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie [dalej: AAG], sygn. PL 168; L. Formanowicz, *Katalog*, nr 349.

⁵ Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 28, Kraków 1930, s. 115–116.

biec⁶. Nota ta posiada następujące brzmienie: „R[evere]ndo d[omi]no Stanislao Conopynskj Praeposito Blonen[si] Autor amico suo obser[vandissi]mo in pignus perpetui amoris dedit”⁷. Wpis został w bliżej nieokreślonym czasie przekreślony oraz prawdopodobnie zaklejony fragmentem papieru.

Ilustracja 1. Górna okładzina oprawy druku (AAG, sygn. PL 168)*

Oprawę druku wykonano z jasnego pergaminu i wyposażono w materiałowe wiązania. Dekorację jej okładek opracowano w całości w technice wycisku złożonego. Każdorazowo opiera się ona na, tworzącej prostokątne zwierciadło, ramie, którą sporządzono radełkiem z ornamentem plecionkowym. Jej zewnętrzne narożniki ozdobiono niewielkich rozmiarów tłokiem floralnym. Centrum zwier-

⁶ Zob. na przykład *Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r.*, wyd. J. Janicki, Warszawa 1881, s. 357; *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 7, *Series Nuntaturae Polonae, Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolarum et actorum*, cz. 3, z. 2, wyd. E. Kuntze, Kraków 1950, s. 333 (oraz p. 16), 377–378 i in.; B. Smoleńska, *Przemiany struktury własności ziemskiej w okolicach Warszawy w XVI–XVIII wieku*, „Rocznik Mazowiecki” 1984, nr 8, s. 91, 94.

⁷ Niniejszy wpis warto porównać z innymi odręcznymi dedykacjami Kłodzińskiego, które przytacza K. Estreicher, *Bibliografia*, t. 28, s. 116; zob. także M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Polskie superekslibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Centuria druga*, Warszawa 2001, s. 112.

* Wszystkie fotografie autorstwa Michała Muraszki.

ciadła górnej okładziny zajmuje owalny wycisk plakiety z popiersiem Chrystusa Salvatora. Powyżej tego elementu dekoracyjnego umieszczono datę: „1584”, informującą o roku sporządzenia oprawy.

Ilustracja 2. Dolna okładzina oprawy druku (AAG, sygn. PL 168)

Zwierciadło okładziny dolnej zdobi superekslibris introligatorski⁸. Przedstawia on godło herbu Jastrzębiec w rollwerkowym kartuszu, który został wpisany w dwa dwustrefowe pierścienie. W wewnętrzną część mniejszego z nich, o okrągłym kształcie, wpisano dewizę wraz z datą: „VIRTVS ARDVA PETIT ANNO D[omini] M. D. LI.”. Jego zewnętrzna strefa przedstawia natomiast roślinny wieńiec z przewiązkami i rozetką na osiach⁹. Niedoskonałość wycisku narzędzia została skorygowana poprzez wypełnienie niewielkiego odcinka wieńca pionowym wyciskiem radełka z ornamentem plecionkowym. Większy z pierścieni ma

⁸ Zob. M. Sipayłło, *Polskie superexlibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Warszawa 1988, s. 6–7.

⁹ Wydaje się, że tym samym narzędziem (narzędziami?) wyciśnięto superekslibris na oprawie innego druku ze zbiorów Baranowskiego (AAG, sygn. PL 305). Por. reprodukcje zbliżonych znaków własnościowych: M. Sipayłło, *Polskie superexlibrisy*, s. 76, tabl. 22; E. Bylinowa, *Renesansowy księgozbiór rodziny Strzemboszów*, [w:] *Kolekcje historyczne. Księgozbiory szlacheckie XVI–XVII wieku*, Warszawa 2004, s. 29–30, 103 (tabl. 13); zob. także Biblioteka PAN w Kórniku, sygn. Cim. O.451 [oprawa znana autorowi z fotografii].

kształt owalny. Również tutaj wewnętrzną strefę zajmuje dewiza: „ALCIORA TE NE SCRVTATVS FVERIS SED QVAE PRAECEPT TIBI DOMINVS COGITA ECCLESIASTI: 3”¹⁰. Zewnętrzną część stanowi z kolei roślinny wieniec z owocami, który przeplatają rollwerki. Superekslibrisowi towarzyszą wyciski literowe: A[*dalbertus*] B[*aranowski*] S[*ecretarius*] R[*egni*] M[*aior*] C[*antor*] G[*nesnensis*]¹¹. Pierwotnie jednak znak własnościowy opatrzone, startymi następnie, inicjałami: S[*tanislaus*] K[*onopiński*] P[*raepositus*] B[*lonensis*]¹². Są one obecnie stosunkowo słabo widoczne. Całości zdobień okładzin dopełniają wyciski pochodzące z tłoków o motywach floralnych. Wzdłuż grzbietu oprawy wpisano, obecnie częściowo zaklejony, kaligraficzny, minuskułowy napis, który wskazuje na zawartość treściową druku. Nawiązuje on do charakteru pisma gotyckiego i obok funkcji informacyjnych pełni również rolę dekoracyjną¹³.

Znak wodny, widoczny na wyklejce omawianego woluminu, przedstawia godło herbu Topór, nad którym znajduje się półksiężyc. Filigran ten łączy się w literaturze przedmiotu z papiernią położoną w Tenczynku lub Krzeszowicach¹⁴. Oprawa będąca przedmiotem niniejszych rozważań mogła zatem zostać wykonana w jednej z introligatorni małopolskich¹⁵. Niewykluczone, że pochodzi ona z krakowskiej pracowni Kaspra Rajmana Starszego (zmarłego około 1600 lub 1603 roku)¹⁶. Wskazywać na to może większy z pierścieni tworzących, umiesz-

¹⁰ Por. A. Kawecka-Gryczowa, *Nieznanzy bibliofil polski XVI wieku Maciej Bech*, „Roczniki Biblioteczne” 1977, nr 21, z. 1–2, s. 122 (supereksl. V), 124, 132; E. Bylinowa, *Renesansowy księgozbiór*, s. 28–29.

¹¹ Według księdza L. Formanowicza (*Katalog*, nr 349) tytuły Baranowskiego należy rozwinąć tutaj następująco: S[*ecretarius*] R[*egiae*] M[*aiestatis*] oraz C[*anonicus*] G[*nesnensis*], czyli sekretarz królewski i kanonik gnieźnieński. Tymczasem już od 1581 roku był on sekretarzem wielkim koronnym oraz kantorem gnieźnieńskim.

¹² Ostatnia z liter jest obecnie nieczytelna. Przytaczam ją tutaj za księdzem L. Formanowiczem, *Katalog*, nr 349.

¹³ Oprawy opatrzone podobnymi napisami grzbietowymi omawia K. Piekarski, *Odkrycie „Volsiany” w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej*, Kraków 1929, nadbitka z czasopisma „Silva Rerum” 1929, nr 4, z. 6/9, s. 14–15 oraz il.

¹⁴ Zob. na przykład J. Siniarska-Czaplicka, *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 19.

¹⁵ Przyporządkowanie filigranu z wyklejki danego woluminu do konkretnej papierni może pomóc w określeniu ośrodka introligatorskiego, w którym powstała jego oprawa; por. A. Wagner, *Introligatorstwo poznańskie XVI wieku jako historyczno-artystyczna „terra incognita”*, [w:] *Sztuka w Wielkopolsce*, red. M. Błaszczyński, B. Górecka, M. Górecki, A. Paradowska, Poznań 2013, s. 71; zob. także M. Pronobis-Gajdzis, *Niewidoczne dla oczu. Przyczynek konserwatora–restauratora książki do badań tegumentologicznych*, [w:] *Tegumentologia polska dzisiaj*, red. A. Wagner, Toruń 2015, s. 348, 350.

¹⁶ Na temat Rajmana zob. na przykład A. Chmiel, *Oprawy introligatora krakowskiego Kaspra Rajmana (Starszy) 1566–1600*, „Przemysł i Rzemiosło” 1921, nr 1, z. 1, s. 15–17; E. Dudzińska, *Rajman Kasper*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa-Łódź 1972, s. 744; J. Bieniarzówna, *Rajman Kasper*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 30, Wrocław i in. 1987, s. 485–486.

czony na dolnej okładzinie, znak własnościowy. Reprodukcję superekslibrisu z herbem Krakowa, w którym zasadniczy element stanowi wycisk, pochodzący z tego samego tudzież bardzo zbliżonego narzędzia, opublikował w jednej ze swoich prac Adam Chmiel¹⁷. Superekslibris ten zdobi oprawę mającą być dziełem warsztatu wspomnianego rzemieślnika. Warto odnotować, że wycisk plakiety z popiersiem Chrystusa Salwatora, którym opatrzone górną okładzinę przedstawianego woluminu, jest ładząco podobny do analogicznego motywu dekoracyjnego znanego z opraw będących najprawdopodobniej wytworem pracowni Rajmana¹⁸. Należy przy tym podkreślić, że mamy tutaj do czynienia z dwoma różnymi narzędziami introligatorskimi. Niewykluczone, że plakiety te wyszły spod ręki tego samego złotnika bądź rytownika¹⁹. Jeśli tak się nie stało, twórca późniejszego z narzędzi wzorował się na starszym lub też odwołało się przy ich sporządzaniu do wspólnego wzoru.

Czas wykonania omawianej oprawy określa umieszczona na jej górnej okładzinie data — 1584. Zarówno Konopiński, jak i Baranowski posługiwali się herbem Jastrzębiec²⁰. Gdy ostatecznie okazało się, że opisywany egzemplarz ma trafić do księgozbioru tego ostatniego, starto towarzyszące pierwotnie superekslibrisowi złożone wyciski literowe, a w ich miejsce wykonano nowe, wskazujące na ostatecznego właściciela²¹. Można zatem powiedzieć, że jest to swoisty przykład „aktualizacji” książkowego znaku własnościowego²². Wolumin musiał znaleźć się w bibliotece Baranowskiego jeszcze w 1584 lub na początku kolejnego roku, gdyż już 17 stycznia 1585 roku został on podkanclerzym koronnym, a niespełna miesiąc później był prekonizowany biskupem przemyskim. Tymczasem towarzyszące superekslibrisowi wyciski literowe tytułują go jeszcze sekretarzem wielkim koronnym i kantorem gnieźnieńskim, które to godności sprawował od 1581 roku. Ponadto znaku własnościowego nie ozdobiono insygniami biskupimi.

¹⁷ A. Chmiel, *Oprawy*, s. 19 oraz ryc. 1.

¹⁸ Por. AAG, sygn.: BK 496, BK 575, BK 583; zob. także M. Muraszko, *Wybrane oprawy ksiąg z prywatnych bibliotek polskich w zbiorach kanonika gnieźnieńskiego Tomasza Josickiego*, „*Studia Europaea Gnesnensia*” 2015, nr 12, s. 267–268.

¹⁹ Istnieje możliwość, że Rajman posiadał w swej pracowni dwie bardzo zbliżone do siebie plakiety z popiersiami Chrystusa Salwatora.

²⁰ Por. A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 11, Warszawa 1907, s. 105; A. Strzelecki, *Baranowski Wojciech*, s. 286.

²¹ Warto w tym miejscu przytoczyć uwagę M. Sipayłło (*Polskie superexlibrisy*, s. 7): „Tylko u nas ogromna większość rodzin, należących do znacznie liczniejszego niż w innych krajach stanu szlacheckiego, pieczętowała się herbami używanymi również przez inne rodziny współherbowe, lecz zupełnie z sobą niespokrewnione i noszące różne nazwiska. Niektóre znaki powtarzały się szczególnie często, przysługując nawet setkom rodzin, a tzw. herby własne, związane z jednym tylko nazwiskiem, występowały stosunkowo rzadko”.

²² A. Wagner, *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016, s. 483.

Wyobrażenia mitry (czasami wraz z towarzyszącym jej pastorałem) można znaleźć na okładzinach większości książek należących niegdyś do gnieźnieńskiego arcybiskupa²³.

Dekoracja omawianej oprawy ma wymowę kontrreformacyjną. Przejawia się to w umieszczeniu na niej motywu z charakterystycznym dla przełomu XVI i XVII wieku popiersiem Chrystusa Salvatora²⁴. Warto odnotować, że prezentowany obiekt nie wpisuje się w typową dla opraw Baranowskiego, a nawiązującą do wzorców rozpowszechnionych w renesansowym introligatorstwie niemieckim²⁵, formułę materiałowo-kompozycyjną. Większość jego książ ma bowiem tekturowe oprawy, które obleczone jasną świńską skórą. Zostały one udekorowane w technice ślepego wycisku. Na zdobienia te składają się koncentryczne ramy strychulcowo-radełkowe, które obejmują znaczną powierzchnię każdej z okładek. Zwierciadła w całości wypełniają tutaj natomiast superekslibrisy (właściwe) z herbem duchownego. Wydaje się, że to sam Baranowski zabiegał o jednolity wygląd swego księgozbioru. Omówiony schemat, przyjęty w okresie, gdy poprzez urząd podkanclerzego koronnego był on jeszcze bliżej związany z Krakowem, został konsekwentnie zachowany po tym, jak hierarcha przeniósł się na biskupstwo płockie. Wspomniana formuła materiałowo-kompozycyjna jest bowiem charakterystyczna zarówno dla obiektów pochodzących z małopolskiego warsztatu Rajmana, jak również egzemplarzy sporządzonych nieco później w pracowni gdańskiego introligatora, który posługiwał się radełkami z monogramem „S.S.”²⁶.

²³ Przedstawiany znak własnościowy jest jedynym znanym mi superekslibrisem Baranowskiego, który nie zawiera insygniów władzy biskupiej. Zdecydowana większość opraw należących do niego książek została opatrzona superekslibrisami właściwymi, na których pojawia się mitra z rozpostartymi wstęgami.

²⁴ Zob. A. Wagner, *Introligatorstwo poznańskie*, s. 77.

²⁵ Por. na przykład K. Piekarski, *Książka w Polsce XV i XVI wieku*, [w:] *Kultura staropolska*, Kraków 1932, s. 366; M. Krynicka, *Oprawy książkowe z herbami ostatnich Jagiellonów w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1980, nr 12, s. 33–34; zob. także A. Wagner, *Wolumin z księgozbioru Mikołaja Korycińskiego z rękopiśmiennym fragmentem tekstu Filipa Melanchtona*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2014, nr 58, s. 130–132.

²⁶ M. Muraszko, *Oprawy książek arcybiskupa gnieźnieńskiego Wojciecha Baranowskiego* [w druku].